

Словотвір та система відмінювання давньоперського дієслова

К. О. Поздняков

Київський національний лінгвістичний університет
Corresponding author. E-mail: kyrylo.pozdniakov@knlu.edu.ua

Анотація. У статті досліджено структурні особливості давньоперського дієслівного словотвору та словозміни. Виділено основні граматичні категорії давньоперського дієслова та структуровано типи продуктивних основ та особові закінчення. Розглянуто деякі сліди архаїчних форми спільноіндоевропейського мовного стану. Описані у статті граматичні процеси підкріплені прикладами, взятими з корпусу давньоперських клинописних текстів та лексичної вибірки зі споріднених мов.

Ключові слова: давньоперська мова, давньоперське дієслово, морфологія, іранські мови, індоевропейстика.

Вступ. Значна продуктивність дієслівних коренів при лексичній деривації та велика частотність використання дієслівних словоформ у давньоперських текстах дозволяють провести детальне дослідження граматичних процесів, які лежать в основі словозмінних парадигм давньоперського дієслова. Дослідження таких парадигм при послідовному діяхронічному описі може бути використано для реконструкції спільноіранської морфологічної системи та уточнення вже наявних реконструкцій спільноіндоевропейських морфологічних моделей.

Короткий огляд публікацій за темою. Проблеми загальної морфології іранських мов, зокрема словотвору у давньоперській мові, розглядалися у роботах Т. Гото [10], Л. Г. Герценберга [1], В. С. Расторгуєвої [4, 5], Дж. І. Едельман [7]. Значний внесок у дослідження граматичної структури давньоперської мови внесли В. Бранденштейн та М. Мейерхофер [9], Р.Кент [12], С. Н. Соколов [6], О. Ск'ярво [16]. Наявні в давньоперській мові морфонологічні процеси детально досліджені В. Хінцом [11].

Мета. Метою статті є дослідження граматичної структури дієслова, а також послідовний опис морфологічні процеси, що супроводжують давньоперські дієслова у процесі граматичної деривації. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити низку таких завдань: 1) виділити первинні та похідні основи за допомогою порівняльно-історичного методу; 2) встановити типи граматичних афіксів та умови їх використання у дієсловах при темпоральних змінах; 3) визначити основні семантичні контексти для використання дієслівних станів; 4) виявити основні диференційні ознаки способу дієслова.

Матеріали і методи. Матеріалом дослідження для статті слугував корпус давньоперських текстів та складений до нього глосарій А. Баченхеймера [8]. У якості джерельної бази лексичного матеріалу споріднених мов було використано для санскриту (С) роботу А. Рупела [15], для авестійської мови (Ав) роботу Х. Мартінеза [13], також в якості похідної точки при застосуванні порівняльно-історичного методу та діяхронічного опису певних словоформ було використано реконструйовані спільноіндоевропейські словоформи (СІЄ) зі словника Ю. Покорного [14].

Результати і їх обговорення. Найбільш поширеним типом продуктивних дієслівних основ в давньоперських текстах є презентні основи. Такі основи поділяють на 8 дериваційних типів відповідно до традиційної морфологічної моделі у санскриті [12].

Перший тип основ – тип «*ásti*» за Р. Кентом [12] – кореневі основи без тематичного голосного та суфіксів, відсутня редуплікація. Корінь має повний ступінь аблауту в однині індикативу активного стану та однині імперативу активного стану та нульовий ступінь в інших парадигматичних представленнях, пр. СІЄ *eiti* (*їти*) > ДП *paraitā* (*сближуйтесь*), С *itá* (*їти*); СІЄ *esmi* (*я є*) > ДП *a(h)miy* (*я є*), С *ásm* (*я є*); ДП *astiy* (*він є*), С *ásti* (*він є*); СІЄ *ray* (*захист*) > ДП *pādiy* (*ти захисти*), *pātuv* (*він захистить*), С *rāti* (*ти захисти*);

Другий тип презентних основ – тип «*dádhāti*» за Р. Кентом [12] – коренева основа, тематичний голосний та суфікси відсутні, наявна редуплікація. Аблаут виражено подібно до вищевказаного типу, пр. СІЄ *dhē* (*створювати*) > ДП *adadā(t)* (*він створив*), С *ádadhāt* (*він створив*); СІЄ *dō* (*давати*) > ДП *dadātuv* (*він дасть*), С *dádātuv* (*він дасть*).

Третій тип презентних основ – тип «*kṛīṇāti*» за Р. Кентом [12] – коренева основа із нульовим ступенем аблауту та додаванням суфіксу, який починається з назального приголосного, пр. СІІ *kṛṇau* (*робити*) > ДП *kṛṇautiy* (*він робить*), *kṛṇautuv* (*він зробить*), *akṛṇavat* (*я зробив*), С *kṛṇōti* (*він робить*), *kṛṇōtu* (*він зробить*), *ákrṇavat* (*я зробив*); ДП *adaršnauš* (*він осмілився*) С *ádhr̥ṣnot* (*він осмілився*).

Четвертий тип презентних основ – тип «*ṛśchāmi*» за Р. Кентом [12] – основа із додаванням спільноіндоевропейського тематичного суфіксу *-skē*. Чергування за аблаутом зазвичай виражено нульовим ступенем, але існують основи з повним ступенем, пр. СІЄ *ṛkṣke* (кара) > ДП *parsāmi* (я караю), *aparsam* (я покарав), С *ṛśchāmi* (я караю), *āṛścham* (я покарав); СІЄ *trśke* (страх) > ДП *tarsati* (він боїться), С *trāsati* (він боїться).

П'ятий тип презентних основ – тип «*bhāvati*» за Р. Кентом [12] – основа складається з кореня та тематичного голосного /e/, чергування за аблаутом виражено повним ступенем, пр. СІЄ *bhere* (носити) > ДП *bara(n)ti* (вони приносять), С *bhāranti* (вони приносять); СІЄ *bhece* (бути) > ДП *bavati* (він був би), С *bhāvati* (він був би); СІЄ *pete* > ДП *udapatatā*, С *pātati*; СІЄ *mrde* (вмирати) > ДП *vimardati* (вб'є), С *mrdāti* (помре).

Шостий тип презентних основ – тип «*drūhyati*» за Р. Кентом [12] – коренева основа із додаванням суфіксу *īa*, чергування за аблаутом виражено повним ступенем, пр. СІ *drughīa* (зло) > ДП *adurujiya(t)* (він збрехав) С *drūhyati* (він збрехав); СІ *mañja* (думати) > ДП *mañyati* (я думаю) С *mānyate* (думати); СІ *gadhīa* (бити) > ДП *jadyāmi* (я вдарив), Ав *jaiḍeiti* (я вдарив).

Сьомий тип презентних основ – тип «*pātāyati*» за Р. Кентом [12] – коренева основа з додаванням СІ суфіксу *aīa*, чергування за аблаутом виражено нульовим ступенем, пр. СІ *dhāraja* (мати) > ДП *dārayati* (він має), С *dhārayati* (він має).

Восьмий тип презентних основ майже не зустрічається в санскриті, а в давньоперській мові зафіксовано лише два приклади таких основ, цей тип складається з кореневої морфемі з спільноіндоевропейським суфіксом *-ice*, пр. СІЄ *g(u)īce* (жити) > ДП *jīvā* (ти живи), *ajīvata* (я жив); ДП *sta(m)bava(h)* (ти повстань).

Первинні особові закінчення дієслів у презенті та імперфекті індикативу співпадають з авестійськими [13], що відповідно віддзеркалює незначні зміни у парадигмі відмінювання з часів спільноіранського мовного стану [див. табл. 1]. Виключенням є вторинні закінчення 3 ос. одн. у множині та однині *-ṣ-*, *-ṣa(n)-*, *-ha(n)-*, які зустрічаються у дієсловах в однакових граматично обумовлених позиціях, пр. *akupaṣ* (він зробив), *akupavaṣa(n)* (вони зробили), *akupava(n)* (вони зробили), *abara(t)* (він приніс), *abaraha(n)* (вони принесли). Зазвичай позиційно *-ṣ-* з'являється після голосних /i/ та /u/, *-h-* після /a/, але *-ṣ-* також може зустрічатись після /a/, пр. *akupavaṣa*. Обумовленість використання вказаних закінчень в ідентичних синтаксичних конструкціях, на думку С. Н. Соколова [6], пояснюється майже відсутнім протиставленням, порівняно з авестійською мовою, аористу та імперфекту. Таким чином, закінчення *-ṣ-*, *-ṣa(n)-* можуть трактуватися як рефлексів закінчення *-s-*, що виступає показником сигматичного аористу в багатьох архаїчних індоевропейських мовах, в тому числі у ведійському санскриті та реконструкціях спільнослов'янської мови [2, 3].

Таблиця 1
Особові закінчення дієслова

		Первинні		Вторинні	
Число	Особа	Активний стан	Медіальний стан	Активний стан	Медіальний стан
Одн.	1	<i>-mi</i> , <i>-āmi</i>	<i>-i</i> , <i>-ai</i>	<i>-m</i>	<i>-i</i>
Одн.	2	<i>-hy</i>	<i>-hi</i> , <i>-hai</i>	\emptyset , <i>-a(h)</i>	<i>-ṣa</i>
Одн.	3	<i>-ti</i> , <i>-t</i>	<i>-ti</i> , <i>-tai</i>	\emptyset , <i>-at</i> , <i>-ṣ</i>	<i>-ta</i>
Мн.	1	<i>-ma</i> , <i>-mahī</i>	-	<i>-ma</i>	-
Мн.	3	<i>-(n)ti</i>	-	\emptyset , <i>a(n)</i> , <i>-ṣa(n)</i> , <i>-ha(n)</i>	<i>-(n)tā</i>

Відмінювання дієслів у презенті в активному стані представлено основами з додаванням тематичного голосного, пр. 1 ос. одн. *parsāmi* (я караю), 1 ос. мн. *ṭaḥyāmahī* (ми називаємо); 3 ос. одн. *ābarati* (він приніс), 3 ос. мн. *bara(n)ti* (вони приносять), та без додавання тематичного голосного, пр. 1 ос. одн. *ati* (я є), 1 ос. мн. *amahī* (ми є); 3 ос. одн. *asti* (він є), 3 ос. мн. *hanti* (вони є). Для

медіального стану в давньоперських текстах зафіксовано лише приклади відмінювання основ з тематичним голосним, пр. 1 ос. одн. *maniyaī* (я думаю), 3 ос. одн. *yadataiy* (він шанує).

Давньоперський імперфект на відміну від авестійської мови та подібно до давньогрецької та санскриту має аугмент *-a-*, що може вказувати на більш архаїчні структурні особливості відмінювання. Для імперфекту активного стану давньоперської мови, як і для презенсу, зафіксовано відмінювання двох типів основ, з тематичним голосним, пр. 1 ос. одн. *abaram* (я приніс); 1 ос. мн. *viyatarayāmā* (ми пройшли); 3 ос. одн. *abara(t)* (він приніс); 3 ос. мн. *abaraha(n)* (вони принесли); та без тематичного голосного, пр. 1 ос. одн. *āham* (я був); 3 ос. одн. *adadā(t)* (він створив), *akunauš* (він зробив); 3 ос. мн. *āha(n)* (вони були). Для імперфекту у медіальному стані зафіксовано лише відмінювання тематичних основ, пр. 1 ос. одн. *ayadaiy* (я шанував); 3 ос. одн. *agaubātā* (він сказав); 3 ос. мн. *agauba(n)tā* (вони сказали). В імперфекті також зустрічається єдина дієслівна форма у двоїні, пр. *ajīvatam* (вони обидва жили).

Система давньоперського аористу, як це було вказано вище, мала тенденцію до зрощення з системою імперфекту, через це неможливо з однозначністю описати морфологічні особливості побудови аористу. Тим не менш, у давньоперських текстах зустрічається декілька словоформ, які можливо віднести до аористу [9]. Для таких словоформ в текстах існує графічно виражена презентна основа, пр. основа презенсу *dadā-*, 3 ос. одн. *adā(t)* (він дав); основа презенсу *kunau-* 3 ос. одн. у медіалісі *akutā* (він зробив), 1 ос. одн. *akutā* (я зробив). Сигматичний аорист зафіксовано лише в одній словоформі з аористним формантом *-š*, пр. 1 ос. одн. у медіалісі *adaršiy* (я володів). Гіпотетично відтворюється ще одна форма сигматичного аористу для дієслова *-frash(?)*, яке в оригіналі має графічний дефект на закінченні та вживається лише один раз [8, с. 61]. На думку Р. Кента, речення у якому вжито дієслово *-frash(?)*, пр. *hadīš frash(?)*, може бути інтерпретовано з використанням аористу як *hadīš frāsham* (я побудував палац) [12]. З такою інтерпретацією не погоджується Н. С. Соколов, який вказує на відсутність підстав для прояву нерегулярної зміни аористного форманту *-s* на формант *-h* у дієслові з такою нечіткою етимологією, для якої виводиться приблизне значення з авестійського кореня *-spā* (кидати) [6].

Протиставлення у значенні активного та медіального давньоперських дієслівних станів виводиться зазвичай із невеликої кількості ідентичних або однокоренових дієслів, які були використані в межах одного тексту, пр. *kāra hya tanā avam kāram tayam hamičīayam aja uta Ciçataxtam agarbāya(t) anaya abiy tāt* (моє військо те бунтівне військо розбило і захопило Чисантахму і привело до мене) [8, с. 35]; *xšaçaṣṣ hau(v) agarbāyatā* (царство він собі захопив) [8, с. 30]. В першому прикладі помітно, що дієслово *agarbāya(t)* (воно захопило) вказує на процес, який спрямовано від суб'єкта *армія* до об'єкта *Чисантахма*, вираження такої спрямованості дії є безперечним показником активного стану дієслова. На противагу, у другому прикладі бачимо, що дія, яка направлена від суб'єкта *він*, опосередковується об'єктом *царство* і вертається до суб'єкта, замикається на ньому, така опосередкована направленість дії вказує на медіаліс. Регулярне використання дієслів у схожих контекстах та однаковому синтаксичному оточенні значно ускладнює послідовний опис давньоперського дієслівного стану, пр. *tanā bājīt abara(n)* (вони мені дань приносили) [8, с. 51]; *tanā bājīt abara(n)tā* (вони мені дань приносили) [8, с. 29]. Також засвідчено декілька дієслів *media tantum*, неперехідних та перехідних, пр. *tanua-* (думати), *tanua-* (вмирати), *yada-* (шанувати, вірувати), пр. *Ahuramazdām* (Акк.) *ayadaiy* (медіаліс) (я Ахурамаздю шанував).

Зафіксовано словоформи, які вказують на наявність архаїчного дієслівного співвідношення активний/медіальний стан – перехідний/неперехідний (пасивний стан), пр. *hamičīayam yacyū paīy vainātiy* (актив) (яких я бачу бунтівниками і яких я не бачу) [8, с. 56]; *Auramazdā hya adadā ita frašam tya vainataiy* (медіаліс) (Ахураммазда, який створив це чудове бачене) [8, с. 55]. Незважаючи на функціональну особливість дієслів виражати значення пасивного стану за допомогою форми медіалісу в давньоперській мові для вираження пасиву також існувала окрема граматична форма. Пасивний стан оформлювався за допомогою нетематичної основи на *-ya* так само, як і у більшості інших індоіранських мов, але на відміну від індоарійських мов, у яких закінчення основи на *-ya* є узагальненим показником пасивного стану, в іранських мовах вираження пасиву за допомогою основ з таким закінченням має епізодичний характер [10], пр. *Auramazdāiy upastām abara(t)* (Ахураммазда мені поміч приніс) [8, с. 33]; *daranyam ... hasā Vāxtriya abarya(t)* (золото... з Бактрії привозилось) [8, с. 62]; *θaha-* (говорити), *θahya* (називатись); *jan-* (бити), *ajaniya(t)* (був побитий).

Давньоперській кон'юнктив більшою мірою зафіксовано в активному дієслівному стані з використанням первинних особових закінчень пр., *xšnāsāhy* (ти дізнаєшся), *apagaudayahy* (ти збережеш у тасмниці), *ratiparsāhy* (ти можеш покликати), також зустрічається декілька прикладів кон'юнктиву у медіалісі, пр. *maniyāhaiy* (ти можеш подумати), *maniyātaiy* (він може подумати),

gaubataiy (він звется). Кон'юнктив в давньоперській мові міг виражати бажання або непрямий наказ, пр. *adataiy azdā bavātiy* (нехай буде тобі відомо) [8, с. 29], також паралельно з імперативом кон'юнктив міг виражати прямий наказ, але виключно у випадку, якщо перед дієсловом у кон'юнктиві використовувалось форма заперечення з часткою *mā-*, пр. *imaivā patikara mātya vikanāhy* (ці зображення не руйнуй) [8, с. 43]. Подібно до авестійської мови, в якій за допомогою кон'юнктиву передавалось значення дії, яка ще не сталась, але може статись за певних умов [12], давньоперський кон'юнктив у підрядних реченнях також міг позначати умовне майбутнє, пр. *kāram hya manā naiy gaubātaiy avam jatā* (військо, яке не назветься моїм, його розбийте) [8, с. 35]; *yadiy imam dipim vaināhy...* (якщо ти цей напис побачиш) [8, с. 43]. Також у простих реченнях у кон'юнктиві вказувалась дія у власне майбутньому часі, пр. *haiviciy nirasātiy abiy imam viθam* (воно прийде до цього дому) [8, с. 51]

Імператив у давньоперській мові зафіксовано здебільшого в активному стані для тематичних основ, пр. *jīvā* (ти живи), *paribarā* (ти піклуйся), *barativ* (нехай він принесе), для нетематичних основ, пр. *jadiy* (ти вдар), *rādiy* (ти захисти), *dīdi* (ти побач). Імператив у медіальному стані представлено лише декількома словоформами, пр. *ratirayauvā* (ти захисти), *kuišva* (ти зроби), *varnavatām* (нехай він повірить).

Оптатив у давньоперських текстах зустрічається лише для 2-ої особи однини та 3-ої особи однини та множини. Основа оптативу може утворюватися від основ презенсу та перфекту (засвідчено лише один приклад), форма основи оптативу залежить від типу початкової основи. Так, до тематичних основ додається суфікс *-i-*, що дає основу оптативу із закінченням на *-iš*, *-išā*, пр. *vināθayaiš* (він нашкодить), *kariyaiš* (він зробить), *fraθiyaiš* (він буде покараним), *yadaišā* (ти шануй); до нетематичних основ додається суфікс *-iyā*. *avājaniyā(t)* (він вб'є), *biyā(t)* (він буде), *ājamiyā(t)* (воно може не прийти). В оптативі також стоїть перфектна основа *saxriyā(t)* (він міг забрати), що походить від кореня *kar-* (робити) [6]. Значення оптативу у простих реченнях семантично може бути дуже близьке до імперативу, але тим не менш, помітна різниця у потенційній результативності заявленої суб'єктом дії, так чином імператив виражає необхідність наявного результату дії, а оптатив, на противагу, вказує на бажаність певної ситуації, пр. *auramazdām yadaišā* (шануй Ахурамазду) [8, с. 78]; *auramazdā θuvām dauštā biyā(t)* (нехай Ахурамазда твоїм другом буде) [8, с. 42]; *abiy imām dahyāum mā ājamiyā(t) mā hainā...* (нехай на цю землю не прийде вороже військо) [8, с. 50]. У залежній позиції та у підрядних реченнях оптатив набуває більш індивідуалізованого значення, пр. *kārašim haca daršam atarsa kāram vasiy avājaniyā(t)* (народ його дуже боявся, як би він багато народу не вбив) [8, с. 30]; *naiy āha martiya... hya avam Gaumātāt xšaṣam dītam saxriyā(t)* (не було людини, яка б у того Гаумати царство відібрала (букв. зробила відібраним)) [8, с. 30].

Висновки. З огляду на наведені факти, слід зазначити, що давньоперське дієслово зберегло більшість граматичних категорій, притаманних давнім індоєвропейським мовам. Наявність аугменту в імперфекті дієслова, залишкові прояви сигматичного аористу та особові закінчення, подібні до авестійських та санскритських, свідчать про незначне відхилення давньоперського дієслівного відмінювання від системи відмінювання, яка існувала ще на етапі спільноіндоіранського мовного стану. Тим не менш, семантична тотожність при різній морфологічній реалізації у деяких дієслівних словоформах імперативу та оптативу, неможливість чіткої диференціації імперфекту та аористу вказує на поступову відмову від синтетичного словотворення та тяжіння до аналітизму, який повністю сформувався у середньоперський період і наразі є одним з основних засобів передачі граматичних відношень у сучасній перській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герценберг Л. Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках. Ленинград: Наука, 1972. 274 с.
2. Елизаренкова Т. Я. Аорист в «Ригведе». Москва: Восточная литература, 1960. 152 с.
3. Кузнецов М. С. Очерки по морфологии праславянского языка. Москва: Наука, 1960. 150 с.
4. Расторгуева В. С. Сравнительная грамматика западноиранских языков: Фонология. Москва: Наука, 1990. 253 с.
5. Расторгуева В. С., Эдельман Дж. И. Этимологический словарь иранских языков, т. 1. Москва: Восточная литература, 2000. 327 с.
6. Соколов С. В. Древнеперсидский язык// Основы иранского языкознания, ред. Расторгуева В. С. Москва: Наука, 1979. 387 с.
7. Эдельман Дж. И. Сравнительная грамматика восточноиранских языков: Фонология. Москва: Наука, 1986. 200 с.

8. Bachenheimer A. Old Persian: Dictionary, Glossary, Concordance. Great Britain: Amazon, 2019. 740 p.
9. Brandstein W., Mayrhofer M. Handbuch des Altpersischen. Weisbaden: Otto Harrassowitz, 1964.
10. Goto T. Old Indo-Aryan Morphology and Its Indo-Iranian Background. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2013. 230 p.
11. Hintz W. Altiranisches Spruchgut der Nebenüberlieferungen. Weisbaden: Otto Harrassowitz, 1975. 303 p.
12. Kent R. Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon. New Haven: American Oriental Society, 1950. 216 p.
13. Martinez J., de Vaan M. Introduction to Avestan. Leiden, Boston: Brill, 2014. 160 p.
14. Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Bern, München: Francke Verlag, 1959. 1183 p.
15. Ruppel A. M. The Cambridge Introduction to Sanskrit. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 431 p.
16. Skjarvo P. O. Avestan and Old Persian Morphology/ Morphologies of Asia and Africa, ed. A. S. Kaye. Winona Lake: Eisenbrauns, 2007. pp. 853-940.

REFERENCES

1. Edelman, J. I. Comparative grammar of Eastern Iranian languages: Phonology. Moscow: Nauka, 1986. 200 p.
2. Elizarenkova, T. Y. Aorist in «Rigveda». Moscow: Vostochnaya literatura, 1960. 152 p.
3. Herzenberg, L. G. Morphological structure of words in the old Indo-Iranian languages. Leningrad; Nauka, 1972. 274 p.
4. Kuznetsov, M. S. Essays on morphology of Proto-Slavic language. Moscow: Nauka, 1960. 152 p.
5. Rastorgueva, V. S. Comparative grammar of Western Iranian languages: Phonology. Moscow: Nauka. 1990, 253 p.
6. Rastorgueva, V. S., Edelman J. I. Etymological dictionary of Iranian languages, vol. 1. Moscow: Vostochnaya literatura, 2000. 327 p.
7. Sokolov, S. V. The Old Persian language// The foundations of Iranian studies. Moscow: Nauka, 1979. pp. 234-272.

Old Persian Verbal Derivation and Conjugation

K. O. Pozdniakov

Abstract. The article deals with structural features of the Old Persian verbal derivation and conjugation. This research establishes the main grammatical categories of the Old Persian verb, types of verbal stem formations and personal endings of verb. This contribution reviews some traces of the archaic forms of Proto-Indo-European grammatical categories. The author demonstrates the mentioned grammatical processes using examples from the corpus of the Old Persian inscriptions and lexemes from languages that are genetically related to Old Persian.

Key words: morphology, Old Persian, the Old Persian verb, Iranian languages, Indo-European studies.